

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏKAN MƏNALI PAREMİYALARIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şafəq Nağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: shefegnovruzlu@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan dilində işlədilən məkan mənali paremiyalar tədqiq edilir. Belə paremiyalara aid konkret dil faktları təqdim edilməklə nəzəri fikirlər koqnitiv dilçilik baxımından əsaslandırılır. Məkan münasibətlərinin ifadəsində feili leksemlərin, ismin məkani hallarının, məkani isimlərin, yer zərflərinin, məkan məzmunlu köməkçi adların məkan mənali paremiyaların formalaşmasında əhəmiyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məkan mənali paremiyalar, koqnitiv model, məkani leksemlər.

DEVELOPMENTAL FEATURES OF PAREMIES WITH SPATIAL MEANING IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Shafag Naghiyeva

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines spatially significant paremies used in the Azerbaijani language. Theoretical ideas are substantiated from the point of view of cognitive linguistics by studying specific linguistic facts related to such paremies. In the expression of spatial relations, the significant importance of the verbal lexemes, spatial cases of nouns, spatial nouns, pronominal adverbs, auxiliary names of spatial content are important in the formation of spatially significant paremies is analyzed.

Keywords: Azerbaijani language, spatial paremias, cognitive model, spatial lexemes.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАБОТКИ ПРОС- ТРАНСТВЕННЫХ СМЫСЛОВЫХ ПАРЕ- МИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Шафэг Нагиева

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматриваются пространственно значимые паремии, используемые в азербайджанском языке. Теоретические идеи обосновываются с точки зрения когнитивной лингвистики путем изучения конкретных языковых фактов, связанных с такими паремиями. В выражении пространственных отношений анализируется значение глагольных лексем, пространственных падежей существительных, пространственных существительных, местоименных наречий, вспомогательных имен пространственного содержания, которые имеют значение в образовании пространственно значимых паремий.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, пространственные смысловые паремии, когнитивная модель, пространственные лексемы.

1. Giriş

Paremiyalarda məkan mənasının ifadəsi semantik kateqoriya olan lokativlik vasitəsi ilə reallaşır. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, bu tipli paremiyalar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, paremiyaların heç də hamısı öz mənasına görə atalar sözü və məsəllərin mənası və referensiyasını müfəssəl olaraq əhatə etmir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, ancaq onların siqnikatını müəyyənləşdirən özünəməxsus referensiyası olduqda belə vahidlərdə xüsusi paremioloji məna lokativliyi əks etdirə bilər. Paremiyalar sintaktik quruluşlu, predikativ formalı

elə dil vahidləridir ki, ayrıca obyektlər və onların arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir və bu zaman öz obrazlı məzmunu ilə fikri ümumiləşdirir. Formal-struktur baxımdan onlar sadə və ya mürəkkəb cümlə quruluşuna malik olur və kiçik mətn təşkil edirlər.

2. Məkan mənalı paremiyaların formalaşmasında əsas və köməkçi sözlərin rolu

Paremiyaların mürəkkəb semantik quruluşu onlarda lokativliyin, məkani baxımdan məhdudlaşdırmanın müxtəlif şəkildə ifadəsini təmin edir. Lakin bir sıra hallarda bu məhdudlaşdırma, hüdudlandırma onların hərfi mənası ilə bağlı olur. Bununla yanaşı, elə paremiyalar var ki, orada lokativliyin həm semantik, həm də paremioloji mənasını müəyyən edən xüsusi vahidlər, leksik indikatorlar, siqnal xarakterli sözlər işlənir və belə sözlər hər iki səviyyədə məkanın hüdudlandırılmasını, nişanlanmasını təmin edir. Məs.: *Harada aş, orada baş* və s. Bu paremiyada məkani nişanlama harada – orada leksik vahidlərinin qarşı-qarşıya qoyulması ilə baş verir, aş – baş qarşılaşdırılması isə hərfi və obrazlı, paremioloji mənasının vəhdətini təşkil edir.

Məkan münasibətlərinin ifadəsində feili leksemlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Elə feillər var ki, öz mənası haradasa olmaq, hansısa məkanda yerləşmək mənası ilə bağlanır. Məs.: *Ağac bar verəndə başını aşağı əyər; Ağac kötüyündən su içər; Ağzını çuval boyda açıb* və s. Belə feillər müəyyən məkanda olmaq, müəyyən məkandan çıxmaq, məkani münasibətlərin davamı, əvvəli, sonu kimi müxtəlif mənaların formalaşmasına xidmət edə bilər. Məs.: *Yoldan çıxsan çıx, eldən çıxma; El elə sığar, ev evə yox; Çağırılmamış qonaq süpürülməmiş yerdə oturur; Üzdə gülür, dalda söyür; Sən tap, mən yerini göstərim; Ortada yeyir, ucda gəzir; Yanan yerdən tüstü çıxar* və s. Belə paremiyalarda feilin özü məkana bağlı sözlə əlaqələnir. Məs.: *Dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar; Dam dirək üstə durar; Dağ qayaya rast gəlib; Daş quyuya düşən kimi düşdü; İki hökmdar, bir taxtda oturmaz* və s. Bu baxımdan feilləri iki qrupa ayırmaq olar. Bəzi feillərdə hansısa məkana istiqamətlənmək, bağlanmaq onların semantikasından irəli gəlir. Lakin bəzi feillər belə xüsusiyyətə malik olmur. Bir sıra hallarda məkan münasibətlərinin müəyyənləşməsi tək-cə feillərlə deyil, ayrıca leksik, həm də müəyyən qrammatik vahidlərlə bağlı olur. Lokallığın ifadəsində ismin hal formalarının özünəməxsus yeri var. Bir sıra atalar sözlərində hal formasında olan sözlər lokallığın əsas ifadəçiləri olur, hərəkətin yönünü, istiqamətini, yerini, çıxış və ya son nöqtəsini bildirib feili leksemin semantikasının açılmasına xidmət edir. Məs.: *Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar; Dağ qayaya rast gəlib; Daş quyuya düşən kimi düşdü; İki hökmdar bir taxtda oturmaz; Ya dalına mindir, ya dalına min; Yanan yerdən tüstü çıxar; Yaxşı mal yerdə qalmaz; Yoldaşı yolda tanı; Yuxarı tüpürən üzünə tüpürər; Kəfənə bürün, elinə sürün; Onun ipi ilə quyuya düşmək olmaz* və s. Göründüyü kimi, belə atalar sözlərində yönlük, yerlik və çıxışlıq halda olan sözlər məkani məzmunlu olur, sözün özünün məkana bağlılığı bu məzmunu daha da qüvvətləndirir. Məs.: *Yanan yerdən tüstü çıxar; Yoldaşı yolda tanı* və s. Bir sıra hallarda sözün özü deyil, ona qoşulan hal şəkilçiləri atalar sözündə lokallığın əsas ifadəçisi olur. Məs.: *Ağzından süd iyi gəlir; Ağzına su alıb, oturub; Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz; Bir əldən səs çıxmaz; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır;*

Quru palçıq divara yapışmaz; Kasıbın toyunda gecə qısa olar; Kəfənə bürün, qəbirə sürün; İgid kürəkdən yox, ürəkdən vurur və s.

Türk dillərində ismin halları semantik baxımdan iki qrupa ayrılır: 1) qrammatik hallar; 2) məkani yaxud məkani-qrammatik hallar. Adlıq, yiyəlik və təsirlik halları qrammatik; yönlük, yerlik və çıxışlıq halları isə məkani hallara aid edirlər. Türk dillərində isim hallarının belə bölgüsü ilk dəfə K.N. Dmitriyev tərəfindən aparılmış, qrammatik münasibət bildirən hallar qrammatik, məkani münasibətlər bildirən hallar isə məkani hallar kimi qiymətləndirilmişdir [8, s.13]. İsmi hal kateqoriyası həm türkoloji aspektdə, ayrı-ayrı türk dilləri üzrə geniş və əhatəli şəkildə öyrənilmişdir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, ismin hallarının “belə bölgüsü əsassız deyil və halların xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə əks etdirə bilər” [4, s.231]. Problemə koqnitiv dilçilik aspektindən yanaşsaq, deyə bilərik ki, məkan konseptinin dildəki ifadəsində ismin məkani halları da mühüm rol oynayır. Varlığın məkani təşkilinin mental nümayişində, məkani münasibətlərin reallaşmasında məkani halların özünəməxsus yeri var. Paremiyalarda da məkani münasibətlərin ifadəsində feillərlə yanaşı, hərəkətin yönəldiyi məkani obyektlərin hal formaları da xüsusi yer tutur. Məkan konsepti müxtəlif dillərdə həm oxşar, həm də fərqli ifadə formalarına malikdir. Hind-Avropa dillərində önlüklərlə yerinə yetirilən məkani münasibətlər türk dillərində məkani hallar vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Bu baxımdan türk dillərindəki yönlük hal, yerlik və çıxışlıq hallardan fərqlənir. Belə ki, bu hal sırf məkani münasibətlərə xidmət edir, hərəkətin yönünü, istiqamətini bildirir. B. Xəlilov öz tədqiqatında bu halın yer, məkan; məkanın alt səthi, məkanın üstü, müxtəlif səmtli məkan, yönləmə, istiqamətlənmə məkanlarını fərqləndirir [1, s.182]. Yönlük hal məkani hal olsa da, onda qrammatik obyekt məzmunu da ifadə oluna bilər. Bu halın qoşulduğu söz məkan bildirirsə, onda o, məkan konseptinin ifadəsinə xidmət edir. Əgər yönlük hal şəkilçisinin qoşulduğu söz məkan bildirmirsə, bu zaman obyekt mənası qabarıqlaşır. Məs.: *Müəllimə mükafat verdilər* və s.

Yönlük halın məkani münasibətlərin ifadəsinə xidməti qoşulduğu sözün və idarə olunduğu feilin semantikasi ilə bağlı olur. Belə ki, məkan konsepti tarixən hərəkətlə bağlı olmuş, sonralar məkani lokallaşma mənası ilə zənginləşmişdir. Yönlük halda olan sözlər feillərlə, həm də adlarla işləyə bilər. Yönlük halda olan söz həm təsirli, həm də təsirsiz feillər tərəfindən idarə olunur. Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir formalaşmışdır:

a) *əgər bu halda olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirirsə və onun aid olduğu təsirsiz hərəkət feilidirsə, yönlük hal tam məkan mənalı hal kimi çıxış edir: kəndə getmək, dağlara çıxmaq, evə gəlmək;*

b) *əgər bu halda olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirən söz deyilsə və feil də təsirlidirsə, məkan anlayışı zəifləyir, yox olmaq dərəcəsinə gəlir; qrammatik obyekt irəli keçir; şagirdlərə kitab payladılar, əsgərlərə məktub göndərdilər” [4, s.254-255]. Azərbaycan dilində təsirlik hallı birləşmələrdən fərqli olaraq, yönlük hallı birləşmələrdə “hərəkət obyektə əhatə edə bilmir; burada sadəcə olaraq obyektə doğru meyil, istiqamət ifadə olunur” [3, s.284]. Lakin*

Azərbaycan dilində yönlük hal bəzən hərəkətlə əhatə olunan obyektə də ifadə edir. Məs.: *Müəllimə xidmət etmək, körpəyə qulluq göstərmək* və s.

Yazılı abidələrdə yönlük halın məzmununun bəzən adlıq halla ifadə olunması, bu halın yerlik və çıxışlıq halları əvəz etməsi, bəzən isə təsirlik hal məzmununda işlənməsi də müşahidə olunur.

İsmin məkani halları relyasion məkanın və bununla da məkan konseptinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilində relyasion məkanın ifadəçiləri ismin məkani halları, bəzən də bu hallara qoşulan məkan məzmunlu qoşmalardır.

Məkani hal kimi qiymətləndirilən yönlük halın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də onun qoşmalarla işlənmə bilməsidir. Məkan konsepti ifadə edən və yönlük halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar mənanı dəqiqləşdirir, semantikasından asılı olaraq hərəkətin çatacağı son nöqtə, hərəkətin yönü, istiqaməti, məkan boyunca icra və s. mənaları bildirir. Bu zaman mənə çalarlarının dəqiqləşdirilməsində əsas rol məhz qoşmalara məxsus olur.

Məkan konseptinin ifadəsində yerlik və çıxışlıq halların da özünəməxsus yeri var. Belə ki, ismin bu halları relyasion məkan konseptinin öyrənilməsi, dildə məkani münasibətlərin müəyyənlişməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yerlik hal iş, hal və hərəkətin məkanını, bəzən isə zamanını bildirir. Bu halda olan sözlər, əsasən, iş, hal və hərəkətin icra olunduğu əşyanın yerini bildirdiyi üçün ona bu ad verilmişdir. Məkan materiya ilə bağlı olan bir anlayışdır. Belə ki, materiyada olan bütün dəyişikliklər müəyyən məkanla bağlı olur. Başqa bir tərəfdən məkan həm də hərəkətin, daimi və ümumi xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Məkan konseptinin ifadəçilərindən olan yerlik halı fərqləndirən odur ki, onun feillər tərəfindən idarə olunmasında, demək olar ki, məhdudiyət yoxdur, bu halda olan sözlər forma və məzmunundan asılı olmayaraq müxtəlif tipli birləşmələrdə işlənmə bilər. Məkanın ifadəçisi kimi yerlik halda olan sözlər konkret məkan, ümumi məkan, mücərrəd məkan mənalarını ifadə edə bilər. Məkani münasibətlərin ifadəsi baxımından bu halı fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun qoşmalarla işlənmə bilməsidir.

Məkan konseptinin ifadəçisi olan hallardan biri də çıxışlıq halıdır. Çıxışlıq halı fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri budur ki, bu hal konkret bir məkan sahəsi ilə bağlı olmur, bu hal iş, hal və hərəkətin başlanğıc yerini, çıxış nöqtəsini bildirir. Yazılı abidələr yerlik və çıxışlıq halların tarixən tam diferensiaslaşmadığını göstərir. Abidələrdə çıxışlıq hal məzmununun yerlik hal vasitəsi ilə ifadə olunması müşahidə olunur. Bu isə yerlik və çıxışlıq halların tarixən diferensiaslaşma prosesi keçirdiyini göstərir. Bu baxımdan N. Dmitriyev yazır: *“Tarixən ən cavab, ehtimal ki, çıxışlıq halıdır. O, VIII əsr Orxon-Yenisey abidələrində hələ yox idi və onun funksiyasını yerlik hal yerinə yetirirdi”* [8, s.61]. Ayrıca tədqiqatda Orxon-Yenisey abidələrində çıxışlıq halda olan bir neçə sözün işləndiyi də göstərilir [2, s.128]. Çıxışlıq hal, əsasən, hərəkətin başlanğıc, çıxış nöqtəsini bildirir. Bununla yanaşı, çıxışlıq hal konkret məkan da ifadə edə bilər. Mücərrəd mənalı isimlərlə işləndikdə bu halın obyekt çaları qazana bilər.

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində ismin məkani və məkani-qrammatik halları məkanın konseptuallaşmasında özünəməxsus yeri olan qrammatik vahidlərdir.

Azərbaycan dilçiliyində bəzən altında, üstündə, üzərində, yanında, dalında, arxasında, qabağında, önündə kimi bir qrup əşyalıq məzmununa malik olan sözlər köməkçi adlar kimi qiymətləndirilir. Belə sözlər mənsubiyyət və hal formalarında üstündə, üzərində, yanında, dalında, arxasında, qabağında, önündə şəklində işlənir, məkani halların ifadə etmədiyi məkani münasibətləri bildirməyə xidmət edir və müəyyən mənada onların mənalarını tamamlayır. Belə vahidlər lüğəvi mənasını saxlayır, bu baxımdan və kateqorial mənasına görə isim və zərflərlə bir cərgəyə daxil olur, lakin qoşmalara oxşar köməkçi vəzifədə işləyə bilər. Qrammatik cəhətdən dəyişməsində müəyyən məhdudiyət olan belə vahidlər adlarla köməkçi sözlər arasında aralıq vahidlər kimi qəbul edilir. Dil sistemini fərqləndirən başlıca cəhətlərdən biri də budur, sistemin inkişafı, yeni yaranmalar, əsasən, mövcud sistem və bu sistemin təşkil olunduğu vahidlər üzərində gedir. Buna görə də dil sistemində həmişə keçid xarakterli, aralıq vahidlər mövcud olur. Köməkçi adlar da belə vahidlərdir. Onlar aid olduğu nitq hissəsindən ayrılır, yeni nitq hissəsi olmur, lakin köməkçi nitq hissələrinin bəzi xüsusiyyətlərini qazanır və onlara doğru inkişaf edir. Belə sözlər məkani sözləri əks etdirən ayrıca söz qrupu kimi də qəbul edilə bilər. İerarxik təşkilə malik olan məkan sahəsi dildə öz ifasını lokallıq kateqoriyası ilə tapır. Bu kateqoriya leksika və qrammatikanın vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsində öz funksionallığını reallaşdırır.

3. Məkan mənalı paremik vahidlərə koqnitiv yanaşma

Paremik vahid kimi atalar sözlərində məkan və zaman anlayışlarının qrammatik vasitələrlə ifadəsi ona koqnitiv dilçilik baxımından yanaşılmasını tələb edir. Müasir koqnitiv dilçilikdə koqnitiv model anlayışından istifadə edilir. Koqnitiv model dedikdə dil vahidinin müəyyən kontekstdə dərk edilməyən, lakin düzgün ifadəsinə imkan verən sxemləşdirilmiş obraz, mental mahiyyət başa düşülür. Dilin leksik səviyyəsində bu, sözün çoxmənalılığında dil vahidlərinin ikinci nominasiyasında özünü göstərir. Koqnitiv model çoxmənalı vahidin iki səviyyəli semantik strukturu ilə bağlıdır. Üst strukturda vahidin dildəki mənası, alt strukturda isə onun konseptual mənası dayanır [7, s.45-46]. Buna görə də koqnitiv modeldə dil vahidinin məndəki bu və ya başqa mənası deyil, malik olduğu bütöv mənaları nəzərdə tutulur.

Belyaevskaya bunu sözün leksik mənası ilə bağlayır və göstərir ki, bu zaman sözün ilkin leksik mənası ilə yanaşı, bütün mənaları diqqət mərkəzində olmalı, çoxmənalı söz bütün mənalarının vəhdətində semantik cəhətdən təhlil olunmalıdır [6, s.5-14]. Paremik vahid kimi atalar sözlərində də zaman və məkan mənaları onların ifadə olunduğu vahidlərin ilkin mənaları ilə yanaşı, paremioloji mənanın vəhdətində nəzərdə tutulmalıdır. Bu münasibətlərin ifadəsində məkan mənalı bəzi sözlərin aktiv işləklilik qazandığı ayrıca yuva təşkil etdiyi görünür. Belə sözlərə məkan mənalı yer, yol kimi leksik vahidləri, alt, üst kimi köməkçi sözləri nümunə göstərmək olar. Bu baxımdan *yer* leksik vahidinin işləndiyi atalar sözlərinə diqqət yetirək. Məs.: *Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz; İnsaf olan yerdə qismət olur; Çağırılmamış qonaq süpürülməmiş yerdə oturur; Pişik olmayan yerdə, siçanlar ova çıxar; Yaxşı mal yerdə qalmaz;*

Yanan yerdən tüstü çıxar və s. Göründüyü kimi, bu atalar sözlərində yer müxtəlif mənə çalarlığında işlənir, lakin bütün hallarda müəyyən məkan məzmununu qoruyub saxlayır və bu, ümumi paremioloji mənənin formalaşmasına təsir göstərir. İşlədilməsindən asılı olaraq, yer sözü qoşulduğu birləşmə ilə birlikdə zaman məzmunu qazanır. Məs.: *Buğda olmayan yerdə, darını gözə təpərlər*. Lakin burada da məkan mənəsi qorunur və üstünlük təşkil edir. Yer sözü atalar sözlərində lokallığı təkcə məkani hal formalarında deyil, digər formalarda da ifadə edir və bu onun leksik semantikasına bağlı olur. Məs.: *Yer oturan kişi ilə şərəflidir; Uzaq yerin arpasından, yaxın yerin samanı yaxşıdır; Çağırılan yerə ar eləmə, çağırılmayan yeri dar* və s.

Məkan məzmunlu köməkçi adlar da paremiyalarda lokallığın əsas ifadəçilərindən olur. *Dağ nə qədər uca olsa, yol üstündən aşar; Dam dirək üstə durar* və s. Bir sıra hallarda bir-birinə əks mənəli köməkçi adlar qarşı-qarşıya qoşulur və ümumi paremioloji məkənin formalaşmasında başlıca rol oynayır. Məs.: *Çəkil ol üstə ol, zindan olub altda qalma; Üzdə gülür, dalda söyür* və s.

Paremiyalarda məkan mənəsinin formalaşması və lokallığın ifadəsində zərflərin də özünəməxsus yeri var. Azərbaycan dilçiliyində köməkçi adlar yer zərfləri kimi də qəbul edilir. Biz də bu fikirdəyik. Bu sözlər leksik mənəsinə qoruyub saxladığı üçün hələlik köməkçi nitq hissəsi kimi qəbul edilə bilməz.

Zərflər özünəməxsus nominasiyası olan alt vahidlərdir. Bir sıra yer zərfləri işarə xarakterlidir və bu baxımdan əvəzlilərə bənzəyir. Məkan məzmunlu yer zərflərinin konkret denotatı olmur, onlar ümumilikdə bu və ya digər məkana işarə edir. Belə yer zərfləri paremiyalarda hara sual əvəzliyi ilə qarşılıqlı şəkildə işlənir. Məs.: *Haradan üzülsə, oradan qırılar; Harada yoruldu, orada otur; Harada aşdır, orada başdır; Tülkü hara, quyruğu da ora; Ayağın hara, başın da ora; Dil ki var, ətdəndir, hara döndərərsən, ora dönər; Dilin pərsəni yoxdur, hara istəyər, ora dönər; El hara, sən də ora* və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin paremiyalarında bu model işləkliyi ilə seçilir. Hara – ora modelli paremiyalar yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə quruluşundadır. Budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənib. Baş cümlədəki yer zərfləri qarşılıqlı söz vəzifəsindədir. Deytik funksiyalı qarşılıqlı sözün məzmununu budaq cümlə vasitəsi ilə açılır. Azərbaycan dilində lokallığın ifadə olunduğu yer zərfləri cümlələrin müxtəlif tipləri var. Belə cümlələrdə də əsasən, iki məkan məzmunlu söz qarşı-qarşıya qoyulur, paremioloji mənə bu əsasda formalaşır. Məs.: *Ortada yeyir, uca gəzir; Yuxarı tüpürən üzünə tüpürər; Üzdə gülür, dalda söyür* və s.

Azərbaycan dilində zərflər başqa nitq hissələrinə nisbətən daha sonralar formalaşmağa başlayan söz qrupudur və bu proses hal-hazırda da davam etməkdədir. Buna görə də bəzi tədqiqatlarda zərflər quruluşca və əmələgəlmə yollarına görə üç yerə bölünür: 1) zərfləşən sözlər; 2) sadə (əsl) zərflər; 3) düzəltmə zərflər. Burada yer zərfləri iş və ya hərəkətin istiqamətini bildirən söz qrupu kimi qəbul edilmiş və bu qrupa aşağıdakı əsl zərflər daxil edilmişdir: irəli, geri, içəri, yuxarı, aşağı, ora, bura, bəri [5, s.408]. Zərflər qrammatik cəhətdən dəyişməyən söz qrupudur. Lakin Azərbaycan dilində hətta əsl yer zərfləri də qrammatik cəhətdən dəyişə bilər. Məs.: yuxarını, aşağıya, orada, buradan, geriyə, içərini, bəridə və s.

Azərbaycan dilində zərflərin sayının süni şəkildə çoxaldılmasına qarşı çıxan və bu məsələ üzərində ayrıca dayanan Y. Seyidov isə öz tədqiqatında yer zərflərinə aşağıdakı sözləri daxil edir: irəli, içəri, geri, yuxarı, aşağı, bəri, dışarı, bayır, uzaq, yaxın [4, s.361]. Bu yer zərflərini semantik baxımdan aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- 1) Hərəkətin istiqamətinə görə yer bildirənlər: məs.: aşağı, yuxarı, irəli, geri;
- 2) Dəyərləndirici, yəni obyektə nisbətə məsafə bildirənlər (məs.: uzaq, yaxın, bayır, dışarı, bəri);
- 3) Deytik yer zərfləri (ora, bura).

Azərbaycan atalar sözlərində deytik yer zərfləri lokallığın ifadəsinə görə daha çox işlənir. Lakin başqa semantik qruplara daxil olan yer zərflərinin də bu funksiyada işlədiyini görürük. Məs.: *Aşağı tüpürürsən biğ, yuxarı tüpürürsən saqqal; Öz kölgəsindən uzağı görmür; Ortada yeyir, ucda gəzir.*

Bəzi atalar sözlərində zaman məzmunlu sözlər həm də lokallığın ifadəçisi olur. Belə atalar sözləri zaman həddindəki məkan məzmununu da ehtiva edilir. Məs.: *Bu gün var, sabah yox; Bu günün işini sabaha qoyma.* Belə vahidlərdə temporallıq ifadə edilir, burada məkan çaları zamanla qovuşur. Bəzən də eyni funksiyada qış, yaz, zaman kimi isimlər işlənir. Məs.: *Qışımız qış olsun, yazımız yaz; Qışın işini yayda gör, yayın işini qışda; Yayda yatan, qışda malını satar; Yayda işləyən, qışda dincələr; Saxla zamanı, gələr zamanı; Yaz əkinçi, qış dilənçi və s.*

Lokallığın ifadəsində məkan məzmunlu isimlər də müəyyən rol oynayır. Belə isimlər də müəyyən rol oynayır. Belə isimlər paremiyaların ümumi məzmununa müəyyən məkanla bağlayır. Məs.: *Koxanı gör, kəndi çap; Yer bəyin, yurd xanın, işlə ver çıxsın canın; Kor leyləyin yuvasını Allah tikər; Doğma yurd şirin olar; Vətənə gəldim, imana gəldim; Vətən viranə olsa, yenə cənnətdir; Alimi gözdən salan, el-obasını da üzdən salar və s.*

Bəzi hallarda lokallığın ifadəsində varlığın, obyektin hissəsini bildiren sözlərdən istifadə olunur. Məs.: *Ağzını çuval boyda açıb; Ağzına su alıb oturub; Ağzının xörəyi deyil; Bir qulağından alır, o biri qulağından salır; Qapıdan qovsan, bacadan girər; Ağac kötüyündən su içər; Bir əldən səs çıxmaz və s.* Lokallıq bəzən metonimiylər vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Məs.: *Xandan gəlmiş nökarəm, dinmə dişlərini tökarəm.* Bu halda xan sözü tək-cə müəyyən titulu və şəxs özünü deyil, xanın yanı və məkanı məzmununu bildirir. Müəyyən hallarda eyni funksiyada şəxs əvəzlilərindən istifadə edilir. Məs.: *Bir gün bizdə, bir gün sizdə.* Burada da biz, siz əvəzliləri lokalizator vəzifəsində işlənir və lokallığın reallaşmasına xidmət edir.

Paremiyalarda məkan münasibətlərində yer budaq cümlələri də xüsusi yer tutur. Belə atalar sözlərində budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlədə sual əvəzliləri, baş cümlədə isə əksər hallarda qarşılıq söz kimi ora, bura sözləri işlənir. Biz lokallığın əvəzlilərin və zərflərin iştirakı ilə formalaşması üzərində dayandıq. Lakin burada onu da qeyd edək ki, bu strukturlu cümlələrdə yer budaq cümləsi bütövlükdə lokalizator kimi işlənir. Başqa

sözlə desək, lokalizatorun ifadəçisi predikativ strukturun özü olur. Məs.: *Harada aşdır, orada başdır; Haradan üzülsə, oradan qırılar* və s.

Nəticə. Paremiyalarda məkan münasibətlərinin ifadəsi belə bir fikrə gəlməyə əsas verir ki, bu vahidlərdə lokativ həm müstəqim, həm də obrazlı şəkildə ifadə oluna bilər. Lakin lokativin hərfi və ya obrazlı mənasının ifadəsindən asılı olmayaraq onun məzmununun yenidən qurulduğu kökündən dəyişdiyi görünür. Paremiyalar onların siqnikatını müəyyənləşdirən özünəməxsus referensiyaya malik olurlar. Buna görə də bu vahidlər özlərinin məxsusi paremioloji mənalarda lokativi əks etdirə bilər, obrazlı səviyyədə lokativin ötürülməsinə xidmət edən xüsusi vasitələr qazana bilər. Həmçinin məkan mənalı paremiyaların formalaşmasında və ya məkan münasibətlərinin ifadəsində feili leksemlər, ismin məkani halları, məkani isimlər, yer zərfləri və məkan məzmunlu köməkçi adlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. (2007), Müasir Azərbaycan Dilinin Morfologiyası, I hissə. Bakı, 280.
2. Rəcəbli Ə. (2002), Göytürk Dilinin Morfologiyası. Bakı: Bakı Universiteti, 475.
3. Seyidov Y.M. (1966), Azərbaycan Ədəbi Dilində Söz Birləşmələri. Bakı: Maarif, 340.
4. Seyidov Y.M. (2002), Azərbaycan Dilinin Qrammatikası. Morfologiya, 2-ci nəşri, Bakı: Bakı Universiteti, 369.
5. Şükürov Ə.C. (1980), Zərf. Müasir Azərbaycan dili, II c., Morfologiya. Bakı: Elm, 387-408.
6. Беляевская Е.Г. (2005), Воспроизводимы ли результаты концептуализации (к вопросу о методике когнитивного анализа). Вопросы Когнитивной Лингвистики, No.1, Тамбов, 5-14.
7. Беляевская Е.Г. (26-28 сент., 2006), Модель лексической семантики в когнитивной научной парадигме. Междунар. Конгресс По Когнитив. Лингвистике: Сб. Материалов. Тамбов, 26-28.
8. Дмитриев Н.К. (1962), Строй Тюркских Языков. Москва, Изд-во восточной, 607.